

просто, всупереч логіці і здоровому глузду, відмахнутися від них. Що ж, це й не дивно, бо в умовах формування принципово «нової» системи ціннісних орієнтирів і стандартів, пов'язаної у даному разі з реставрацією в Україні капіталістичних відносин, слід однозначно відмовитися від пошуків винних і зведення з ними рахунків, а зосередитися на тому, що необхідно зробити, щоб дальший розвиток національного та інтернаціонального начал, міжнаціональних відносин в Україні відбувався в цивілізованих формах і не призвів до трагічних наслідків.

¹ Неделя.— 1961.— 21—27 мая.

² Новое время.— 1990.— № 15.— С. 41.

³ Маркс К., Энгельс Ф. Твори.— Т. 2.— С. 581.

⁴ Правда.— 1992.— 22 окт.

⁵ Соціалістична думка.— 1921.— 9 жовт.

⁶ Бердяев Н. Истоки и смысл русского коммунизма.— М., 1990.— С. 88.

⁷ Сироткин В. Г. Вехи отечественной истории // Очерки и публицистика.— М., 1991.— С. 241.

⁸ Карр Э. Х. Русская революция от Ленина до Сталина. 1917—1929.— М., 1990.— С. 98.

⁹ VII конгресс Коммунистического Интернационала и борьба против фашизма и войны.— М., 1975.— С. 305.

¹⁰ Братское содружество народов СССР. 1922—1936 гг. // Сб. документов и материалов.— М., 1964.— С. 47.

¹¹ Федотов Г. Доля імперій // Сучасність.— 1993.— № 1.— С. 106.

¹² Там же.

¹³ Демчук П. Про «зло» націоналізму та «добро» інтернаціоналізму // Віче.— 1993.— № 5.— С. 95.

¹⁴ Віче.— 1993.— № 1.— С. 14.

¹⁵ Кентавр.— 1992.— Март—апрель.— С. 6.

¹⁶ Рабочий класс и современный мир.— 1990.— № 2.— С. 20.

¹⁷ Див.: Полис.— 1991.— № 4.— С. 89.

Ю. В. Сиволоб (Київ), В. Ф. Солдатенко (Київ)

Передумови і зародження української національної ідеї

Останнім часом дуже модним стало вживання в суспільствознавстві таких понять, як «національна ідея», «слов'янська ідея», «російська ідея», «українська ідея» тощо. При цьому, як правило, автори майже не зупиняються на тлумаченні суті явищ, що позначаються названими і подібними їм поняттями. Бракує і скільки-небудь предметного, конкретного викладу сукупності тих уяв, висновків, концепцій, які складають зміст національної ідеї. Особливо це стосується української національної ідеї. На відміну від російської і слов'янської ідей, які хоч частково ставали предметом наукової уваги, в тому числі таких непересічних особистостей, як В. Соловйов, М. Бердяев, українська ідея до найостаннішого часу серйозно не вивчалась. Сама її постановка завжди лякала можновладців, що вбачали в будь-якому зверненні до українських національних сюжетів обов'язкові рецидиви націоналізму, загрозу примарному статус-кво. Лише в наш час з'явилися перші публікації, які намагаються окреслити предмет проблеми, зробити перші кроки на шляху її з'ясування.

На думку авторів даної статті, національна ідея в числі інших найістотніших моментів включає в себе передусім мету існування етнічної спільності (на різних рівнях обґрунтування і проявів — від емоційних до науково виважених і ґрунтовно прорахованих), а також з'ясування історичного призначення, системи ціннісних орієнтирів (що

нерідко трансформуються в непохитні переконання), які далеко не вичерпуються всіма визнаними загальнолюдськими підходами, принципами і уявами, а органічно доповнюються специфічними елементами, притаманними кожному окремому соціуму, вироблення і засвоєння цілого комплексу стійких прагнень, уподобань (як усвідомлених, так і рефлексивних), визначення свого місця серед інших народів, ставлення до них.

Тобто, в національній ідеї концентруються відповіді на найскладніші питання — задля чого живе нація, як вона реалізує себе в оточенні інших спільнот.

Національна ідея є продуктом історичного розвитку, дії велетенської суми різноманітних факторів. Ця ідея не існує поза історичним часом. Вона не одвічна і не народжується в одну мить. А народившись — живе складним життям, чутливо реагуючи на всілякі суспільні зміни і повороти, часом навіть на незначні, ледве помітні зміни. Вона розвивається, збагачується, поглиблюється, вдосконалюється в процесі цивілізаційного поступу. Нерідко їй доводиться виборювати право на визнання в нелегкому суперництві з іншими світоглядними орієнтаціями, філософськими концепціями.

Що ж до конкретної, української ідеї, то при її дослідженні, незважаючи на відсутність спеціальних публікацій, можна все ж опертися на розпорошені головним чином в історичних працях окремі фрагменти¹, зробити спробу акумулювати їх, додати власне бачення певних моментів, синтезувати різні елементи в якусь систему, підвести під спільний знаменник. Очевидно, в подальшому раціонально буде доповнити одержані в такий спосіб первісні набутки висновками, яких досягнуть філософи, етнологи, мовознавці, представники інших галузей знання, що теж тільки-но починають справді наукову розробку проблеми.

З огляду на вище зазначене в пропонованій статті робиться спроба хоч якоюсь мірою з'ясувати такий аспект складної, обширної загальної проблеми, без якого неможливо конструктивне розв'язання проблеми в цілому. А саме: передісторію української національної ідеї, системне вивчення тих об'єктивних і суб'єктивних передумов і чинників, сукупність яких і спричинила у кінцевому підсумку до виникнення української ідеї як могутньої сили формування і розвитку української нації.

Автори не мають на меті дати вичерпні, остаточні, а тим більше незаперечні відповіді на поставлені питання, розуміючи всю їхню складність і дискусійність.

В межах невеликої публікації можна лише позначити, окреслити деякі з найсуттєвіших підходів, враховуючи певні здобутки, які є на сьогодні в розробці близьких до обраної проблеми^{1а}.

Процес зародження української, як і будь-якої іншої національної ідеї, був досить складним і тривалим. Щоб з'ясувати його глибинну суть, треба спиратися на певні висхідні чинники, які відіграли найістотнішу роль у самоідентифікації, самоусвідомленні українського народу, у визначенні ним свого місця серед інших етносів як повноцінного феномена. Такими визначальними моментами є особливості заселення території, яка з прадавніх часів стала природним місцем мешкання наших далеких предків, а також географічно-територіальне, геополітичне розташування регіону, його місце в світі.

Як би не сперечались етнографи та історики з приводу того, хто такі українці, звідки і коли вони повелися на цій землі, безперечно одне: саме люди, які споконвіку селились на території сучасної України, прямо або посередньо лишали свій визначальний слід на цій землі, у який ступали інші племена і народи. Слід попередників вже так чи інакше зумовлював напрям руху послідовників, рівень їх матеріальної та духовної культури. У культурі українського народу, у його генному

кодi є внесок всіх племен i народiв, що протягом тисячолiть населяли цю територiю.

Погляньмо на карту сучасної України. На Заходi вона межує з Польщею, Словаччиною, на Пiвденному Заходi — з Угорщиною, Румунiєю та Молдовою, на Пiвночi — з Бiлоруссю, на Пiвнiчному Сходi та Сходi — з Росiєю. Має вихiд до Чорного та Азовського морiв. Тому чи можна дивуватись, що нею перекочувались численнi хвилi навал, переселень народiв, що вона перманентно була об'єктом експансiї зi Сходу i з Заходу. Але з цього зовсiм не впливає, що територiя України є сукупнiстю окремих земель, механiчно об'єднаних у рiзні часи зброєю або внаслідок певних полiтичних угод. Навпаки, з давнiх-давен територiя України становила собою цiлiсний природний та економiчний регион, поступовий розвиток окремих частин якого відбувався у напрямi їх зближення, а не вiдчуження, незважаючи на воєннi та полiтичнi перипетiї iсторiї. Це спричинило врештi-решт формування на цих землях українського етносу, який увiбрав у себе елементи культур i впливiв багатьох народiв.

Вже в пiсляльодовиковий перiод на територiї сучасної України склалися унiкальнi природнi умови: тут межували три основнi смуги помiрних широт — степова, лiсостепова й лiсова. З усiх бокiв цi землi в основному (за винятком хiба що Закарпаття) були оточенi природним кордоном: на Заходi — Карпатським гiрським масивом, на пiвночi — непролазними болотами, дрімучими лiсами Полiсся та кiлькама рiками, на сходi та пiвденному заходi — рiками, що впадають у Чорне море, на пiвднi — Чорним та Азовським морями. Отже, якщо, з одного боку, природа відкрила територiю України для рiзних впливiв та експансiй, розташувавши їх на стику Сходу й Заходу, то з другого — вона подбала про її вiдокремленiсть вiд iнших земель. Очевидно, саме цим i пояснюються довготривалiсть i драматизм формування українського етносу, становлення самосвiдомостi i державностi українського народу. Українська нацiя — результат тисячолiтнього етногенезу на певнiй, визначенiй територiї. А земля ця немовби спецiально була створена природою для iснування людей, розвитку i прогресу суспiльства як матерiального, так i духовного. Родючi чорноземи, чудовi пасовиська для худоби у долинах численних рiчок, сприятливий для усiх видiв сiльськогосподарських робiт клiмат, великi лiси — невичерпне джерело природних будiвельних матерiалiв та їжi, в тому числi тваринної, багато корисних копалин: камiнь, залiзна руда, глина, пiсок. Їх наявнiсть значно сприяли економiчному та культурному прогресу стародавнiх суспiльств на територiї України. Рiвнинний ландшафт i безлiч малих та великих рiчок вiдкривали можливiсть для створення мережi водних та сухопутних комунiкацiй, завдяки яким здiйснювалися товарообiм та iншi зв'язки мiж родами i племенами.

Люди населяли територiю нинiшньої України, як це беззастережно довели археологи, з часiв палеолiту. Але матерiальнi свiдчення — знахiдки тих часiв — обмеженi й спорадичнi, не можуть служити надiйною основою для ґрунтовних висновкiв. Бiльш докладнi i цiкаві данi про давнє населення України, його заняття, вiрування, спiсiб життя дiйшли до нас з пiзнiших часiв. В кiнцi палеолiту на землях України розвивається досить висока за своїм рiвнем культура хлiборобiв, широко вiдома пiд назвою «Трипiльської культури». Межi її поширювались вiд Слобiдської України до Словаччини, вiд Чернiгiвщини до Чорного моря та Балканського пiвострова. Поряд з хлiборобством населення тут займалось скотарством, ремеслами (гончарство, ткацтво). Трипiльська культура пiзнiших часiв мала тiснi зв'язки з Малою Азiєю, Семигородом, Кавказом, Кiпром. Вона також тiсно взаємопов'язана з першою європейською i, в той же час, свiтовою культурою — Егейською, або, як її iнакше називають «мiкенською», розквiт якої припадає на II тисячолiття до нашої ери². Деякi дослідники навіть вважають, що

Трипільська культура старша за Егейську і справила певний позитивний вплив на останню³.

Ряд учених пов'язують Трипільську культуру безпосередньо з українським народом. Вони ведуть історію слов'ян-українців від доби неоліту і розглядають всі послідовні великі культури на території України як етапи формування і розвитку саме українського народу⁴.

Можна погоджуватись, а можна, й небезпідставно, заперечувати такий підхід до історії власне українського етносу. Проте безперечно одне: вже з часів неоліту культури різних народів, що мешкали на території України, розвивались у тісному взаємозв'язку з культурами народів, які територіально межували з ними, перебуваючи під їхнім впливом і в свою чергу справляючи на них свій вплив.

Вся подальша історія стародавніх народів на території України лише підтверджує цю тезу. Покоління племен «шнурової» кераміки, які у III тисячолітті до нашої ери прийшли на зміну трипільцям, своєю культурою також були пов'язані і з Передньою Азією, і з Кавказом, і з Егейською культурою, і з Західною Європою⁵. Кімерійці (1500—700 рр. до нашої ери), чії землі простягались від Карпат до гирл Дунаю та Кубані і культуру яких дослідники вважають продовженням Трипільської, пристосованої до умов скотарства, мали тісні культурні взаємозв'язки з Малою Азією, Закавказзям, Європою⁶. Скіфи (або в іншій транскрипції — скіти), що у VIII ст. до Різдва Христового підкорили собі інші племена на території України, наслідували кімерійську культуру з усім розмаїттям її зв'язків і взаємовпливів⁷. Сарматські племена, що прийшли на землі України у I—II ст. нашої ери також не створили своєї культури, а сприйняли скіфську, хоча й підкорили частину цього населення⁸.

Отже, з давніх давен кожна нова хвиля переселень, вторгнень та інших переміщень народів на землях України так чи інакше потрапляла в русло попередніх культур, збагачувалась від них, привносячи свої елементи. Наступність розвитку соціумів, які існували на українських землях, свідчить про закономірність і послідовність етнокультурних процесів, що стали першоосновою формування майбутнього українського етносу. І ця першооснова, незважаючи на всі перипетії історії, розвивалась і збагачувалась і за готів, і гуннів, аварів, болгар, хозарів, печенігів, навали яких протягом III—VIII ст. нової ери накочувались на Україну.

Таким чином, на відміну від багатьох інших народів, що в процесі природного історичного розвитку (пошук придатного середовища, війни, колонізації тощо) змушені були зазнавати значних міграцій, навіть тотальних переселень, що призводило до відриву від первісного етнічно-територіального коріння (або до істотних змін, трансформацій, асиміляцій), доля давніх предків українців склалась інакше. Починаючи ще з доби неоліту переселень автохтонних жителів з фатальними наслідками не було. І яких би випробувань, якого б нищення вони не зазнавали протягом тисячоліть, але не кидали своєї прабатьківщини, вплив же зовнішніх, привнесених чинників залишався вторинним, ніколи не перемагав природного начала.

Один з авторитетних вчених-археологів П. Курінний, підсумовуючи аналіз культури народів, що населяли територію України в її переддержавну добу, зауважує: «Покоління людей виростали одне по одному. Над краєм пролітали хуртовини воєн, але покоління від покоління переймали здобутки попередніх надбань і передавали їх своїм нащадкам. Культурна тяглість на українських землях не переривалась ніде, ніколи...»⁹. Тобто, послідовна зміна культур (у самому широкому розумінні) на території майбутньої України складала з давніх часів етапи формування та розвитку спільності, що поступово оформилася в українську.

Сьогодні більшість дослідників пов'язує час народження українського етносу з появою і процвітанням першої слов'янської держави — Київської Русі. Є й опоненти такої точки зору. Незаперечно й те, що населення Київської Русі мало чіткі ознаки своєї етнічної належності: спільність мови, культури, території, походження, особливостей психічного складу і навіть єдину державу. Разом з тим сучасна етнологія та соціологія при визначенні етносу дедалі більшого значення надають психологічним факторам, особливо розрізненню спільнот за антитезою «ми — вони». Ця антитеза на рівні суспільної свідомості виявляється у звичаях, обрядах, моралі, праві, мові, релігії, мистецтві тощо. Власне етнос як свідомо спільність і починається з цього протиставлення. Ми, скажімо, українці, не такі як поляки, угорці, китайці, ми — інші. Ми — не кращі і не гірші за інших народів, ми — просто інші. Такі, які ми є. А вони такі, які вони є.

Чи було саме таке свідоме розрізнення між українцями і неукраїнцями за часів Київської Русі? Звичайно, однозначну відповідь, яка б переконала абсолютно всіх, дати не можна. Але, безперечно те, що утворена у IX ст. в результаті тривалого розвитку східнослов'янських племен Київська держава справила могутній вплив на становлення української народності, її мови, звичаїв, права, економіки. Про це об'єктивно свідчать дослідження з проблем Київської Русі¹⁰. І в цьому відношенні Київська Русь може вважатись першою українською, чи ж то протокраїнською, праукраїнською державою. В X столітті до її складу входили не лише Київ, Чернігів, Переяслав та Галич — регіон, де формувалася українська народність, але й Новгород, Володимир, Рязань, де жили зовсім інші племена, які не мали безпосереднього відношення до процесу формування української народності.

Не дивно, що в історіографії з давніх-давен точиться дискусія навколо історичної спадщини Київської Русі, навколо того, хто є її спадкоємцями. Російські історики у переважній більшості розглядали росіян як головних, а іноді навіть єдиних спадкоємців давньоруської спадщини на тій підставі, що саме росіяни — єдині з східних слов'ян — створили у новітні часи свою державу. Найяскравішим представником цієї тенденції в російській історіографії був М. Погодін, який обґрунтовував не лише державницькі права Росії на спадщину Київської Русі, а й етнічні. Основний аргумент тут полягав у тому, що населення, що врятувалося після татаро-монгольської навали, переселилося на схід, на територію сучасної Росії.

Зі свого боку, українські вчені, починаючи з М. Максимовича, з не меншою переконливістю і обґрунтованістю доводили неспроможність такого підходу. М. Грушевський категорично заперечує «зазіхання» Московської Русі на всю давньоруську спадщину, правонаступником якої, за його визначенням, стала «українсько-руська народність». Адже саме вона створила в свій час Київську державу. М. Грушевський заперечував також, що держава є вищим щаблем розвитку етносу. Історію народу він пропонував вивчати як первісну щодо історії держави, а не навпаки, оскільки розвиток останньої зумовлений економічними, культурними і національними чинниками¹¹. М. Грушевський вважав очевидним той факт, що Київська держава, її право, побут, культура були творінням передусім українського народу¹². Він цілком слушно зазначав, що в поглядах М. Погодіна перебільшується значення татаро-монгольської навали на Київську Русь. Вона, звичайно, завдала величезних збитків, але до справжнього запустіння не довела. Подібних і навіть більш тяжких набігів місцеве населення зазнавало й раніше. Проте, як тільки загроза минала, вони повертались зі своїх сховищ і життя продовжувалось. Навала татарської орди не була винятком¹³. І якщо вже й вважати державність засобом збереження київської спадщини, то, за Грушевським, більше підстав для цього не у Московській державі, а у Галицько-Волинського князів-

ства, а згодом у Великого князівства Литовського з їхніми впливовими українськими і білоруськими компонентами.

За радянських часів було вироблено компромісну концепцію Київської Русі як колиски трьох братніх народів — українського, російського та білоруського, які утворилися пізніше, після занепаду Київської держави. Згідно з цією концепцією, Київська Русь була етнічно-однорідною державою «давньоруського народу», який мав одну культуру, звичаї, побут, економіку тощо. Як зазначив О. Субтельний, «теорія етнічної та культурної одноманітності Київської Русі створює враження, що «давні русинці» — це немовби проекція у минуле однорідного «радянського народу», запланованого на майбутнє»¹⁴.

Київська держава не була етнічно однорідною. Її населяли племена, від яких пішли і українці (поляни, сіверяни, дуліби, волиняни), і білоруси (дреговичі, кривичі, полочани та радимичі), і великороси (словени, в'ятичі)¹⁵. Але провідну роль у становленні давньоруської держави відіграло Полянське князівство з центром у Києві. Першим полянським князем літопис називає Кия. Він разом з братами Щеком і Хоривом та їх сестрою Либіддю заснував Київ. І хоча «Повість временних літ» як історичне джерело містить в собі багато суперечностей, співставлення її текстів з даними новітніх археологічних та історичних розвідок дає підстави для твердого висновку, що біля джерел давньоруської державності стояли саме праукраїнці — поляни. І тому Київська Русь — насамперед праукраїнська держава. Мешкали тут і інші племена, які згодом, після занепаду Київської Русі, утворили державне об'єднання з центром у Москві. Москва запозичила у Києва чимало елементів суспільно-економічного устрою та культури. Але це було саме запозичення, а не пряма спадковість, хоча б тому, що Московська держава в силу геополітичних та етнічних умов мала свою власну історію.

Чому ми вживаємо поняття «праукраїнська держава» щодо Київської Русі, а не «українська»? Передусім тому, що хоча процеси етнічного та державного самовизначення народів тісно взаємопов'язані, вони все ж далеко не ідентичні. Київська Русь мала ознаки держави — це безперечно. Безперечно й те, що український етнос у IX—XIII ст. перебував у процесі активного формування. Але поки що немає достатніх підстав говорити про завершеність цього процесу, про доведення рівня самосвідомості українського етносу в той період до антитези «ми — вони», тобто до усвідомлення себе саме українцями, а не ким би то не було іншим. І подальша історія українського народу підтверджує незавершеність процесу формування національної самосвідомості у IX—XIII ст.

Давньоруська держава стала важливим чинником і водночас була результатом розвитку українського етносу. Не ототожнюючи історію народу з історією держави, не можна не бачити тісного взаємозв'язку одного з одним і навіть більше того — неможливості етносу на певному етапі свого розвитку продовжувати його поза інститутом національної державності. З другого боку, рівень національної державності є певним свідченням, нехай і опосередкованим, рівня розвитку етносу і його національної свідомості. Під цим кутом зору історія давньоруської держави цікава для нас як така, що тісно взаємопов'язана з історією формування українського народу, а провідні діячі держави — як носії ідеї української, чи точніше, праукраїнської державності.

Київська Русь не була достатньо централізованою державою з розгалуженим бюрократичним апаратом, відпрацьованою системою політичних відносин і влади, ефективними правовими інституціями та іншими атрибутами державності у сучасному розумінні. Але, незважаючи на це, вона все ж окреслила етнічну територію розвитку майбутньої української народності, яка формувалась у межах давньоруської держави паралельно з майбутніми білоруською і великоруською,

створила для цього достатньо сприятливі економічні та соціально-політичні умови. Характерною особливістю процесу територіальної консолідації східних слов'ян є збіг етнічних рубежів розселення східних слов'ян і кордонів Київської Русі. У цьому зв'язку важливо зазначити: у межах єдиної, хоча й недостатньо централізованої держави, первісні носії протоукраїнського етносу мали свою визначену територію. Це підтверджує проведений багатьма поколіннями істориків аналіз етноніма «Русь», який мав два значення — широке, стосовно всіх східнослов'янських земель, що входили до давньоруської держави, і вузьке, яке стосувалось лише південної частини цих земель в районі Середнього Подніпров'я, де мешкали поляни, сіверяни й уличі. Саме ця група східнослов'янських племен і становила «Русь» у вузькому розумінні цього слова. Провідна ж роль у цьому міжплемінному союзі належала полянам, які зараз визнані родоначальниками українського етносу. Не випадково у літопису зазначалося: «Поляне, яко ныне зовона Русь». Саме на полянських землях є найбільше гідронімів, пов'язаних з іменем «Русь» — Рось, Росава, Роставиця.

Отже, процес територіальної консолідації, визначення, зміцнення і розширення меж Київської держави, започаткований племенами, з яких формувався український етнос, на їх автохтонній території, об'єктивно сприяв розвитку останнього. І об'єктивно дії і задуми носіїв давньоруської державності, ким би вони не були за етнічною належністю, були спрямовані на розвиток українського етносу через зміцнення меж його територіального мешкання. Про це дбали, зміцнюючи і розширяючи свою державу, всі київські князі.

В період від Олега (882 р.) до смерті Святослава (972 р.) тривала консолідація і швидке територіальне зростання давньоруської держави. Київські правителі підпорядковували собі «шлях із варягів у греки» по Дніпру, приборкали сусідні слов'янські племена, примусили своїх суперників, навіть таких могутніх, як Візантія, рахуватися із своєю силою.

Час від князювання Володимира (930—1015 рр.) до Ярослава Мудрого (1019—1054 рр.), характеризується територіальною стабілізацією на відміну від попереднього періоду бурхливого зростання і переходом до розв'язання внутрішніх кардинальних проблем держави: розвитку економіки і культури, зміцнення закономірностей і структури державного управління. Епохальна подія цього періоду — прийняття християнства, що докорінно змінило всі аспекти життєдіяльності стародавнього суспільства.

На історичному етапі від смерті Ярослава Мудрого (1054 р.) до зруйнування Києва монголо-татарами (1240 р.) проходило послаблення Київської держави внаслідок економічного застою, наростання руйнівних чвар і суперечок між князями. Зменшилась роль Києва. Нищівними стали наслідки татаро-монгольської навали. Проте все це не зупинило процесу формування української народності, а лише загальмувало його. Та навіть і в період занепаду Київської Русі ідея державності не втратила свого значення, а заклики до єдності і цілісності держави лунали у цей період чи не найгучніше.

Отже, ідея державності, об'єктивно перш за все української (хоча суб'єктивно вона навряд чи усвідомлювалась її носіями та провідниками саме як українська), об'єктивно втілювалась у життя в період Київської Русі і панівною верхівкою суспільства, і широким загалом. Народжена як результат етногенезу східнослов'янських племен, насамперед праукраїнських, давньоруська держава стала запорукою її подальшого розвитку. В умовах активізації соціальних та економічних процесів, зміни первіснообщинного ладу феодальним, зміцнення торговельних зв'язків дальший імпульс дістав процес становлення української мови як найважливішого засобу спілкування, основи кожного етнічного утворення. Вирішальна роль у її формуванні належала на-

родним масам. А вже на основі народної мови і її діалектів розвинулась давньоруська літературна мова, яка мала істотні відмінності від народної діалектної і навряд чи може вважатися українською у сучасному розумінні.

Поступового поширення набуває поняття «Україна». Вперше воно зустрічається у Київському літопису 1187 року у значенні окраїна, прикордоння. Згодом же назва Україна стала звичною для характеристики всього великого регіону — Київщина, Переяславщина, Чернігівщина, Волинь, Поділля, Галичина, Закарпаття, Буковина. Водночас як синоніми понять «Україна», «український» вживались поняття «Русь», «руський». Застосування останніх ще довго залишалось масштабнішим за перших.

Як і суспільства, що їй передували на території України, давньоруська держава розвивалась у тісному взаємозв'язку із сусідніми народами. Шлях по Дніпру, «від варяг у греки» сполучав Київську Русь з центрами елліно-візантійської культури на півдні та країнами Західної Європи на півночі. Тісні економічні й культурні зв'язки підтримувались з Чехією, Польщею, Угорщиною, Кавказом, Середньою Азією, хозарами та арабами. Особливе значення для культури Русі мали взаємозв'язки з Візантією, вплив якої особливо посилювався після запровадження християнства. Але формування українського етносу, його матеріальної та духовної культури не зводилось до механічного наслідування іноземних, зокрема візантійських, зразків. Навіть в архітектурі, де, мабуть, візантійський вплив відчувався найпомітніше, відбувалось не просто копіювання, а творча переробка візантійського стилю відповідно до місцевих національних традицій. Писемність також з'явилася на Русі не після запровадження християнства, а набагато раніше, про що свідчать договори з греками 911 та 944 рр., чисельні археологічні знахідки. Природно, що народ, котрий проживав на території, яка з прадавніх часів постійно зв'язувала між собою культури Сходу і Заходу, Азії і Європи і зазнав перманентних впливів, взаємозбагачень різних цивілізацій, запозичував кращі надбання не рівною мірою і не без розбору.

Саме в такому розумінні найвидатніший український історик М. Грушевський відстоював тезу, що «в порівнянні з народом великоруським український являється народом західної культури — одним з найбільш багатих східними, орієнтальними впливами, але все-таки по всьому складу своєї культури й свого духу народом західним»¹⁶. На користь даного висновку переконливо свідчить і багато в чому природний характер процесу прийняття нашими предками релігії саме християнства, її досить швидке поширення.

Формування українського етносу з розпадом Київської держави деякий час найбільше уособлювалось на землях Галицько-Волинського князівства. В ньому проживало майже 90% населення, котре мешкало тоді у нинішніх кордонах України. У культурному відношенні ці землі були своєрідним буфером між православним Сходом і католицьким Заходом, ареною запеклої боротьби між українцями і поляками. Ці обставини надавали процесу формування українського етносу у цих землях особливої гостроти: з одного боку, прискорюючи процес формування національної самосвідомості, а з другого — ускладнюючи його.

Майже століття Галицько-Волинське князівство як осередок української державності, протидіючи захопленню західноукраїнських земель Польщею, сприяло етнічній консолідації українців, економічному та культурному визріванню українського етносу.

Та після занепаду Галицько-Волинського князівства починається відчутне гальмування етнічного визрівання української нації. На багато століть втрачається державність, а українці перестають бути панівним етносом на власній території, вимушеним боротися за своє існу-

вання як етнічної спільності. З другого боку, йшло підлаштування частини українства (особливо його еліти) до чужоземних володарів.

Але процес формування українського етносу і за цих умов не припинявся. Більше того, така ситуація була не унікальною. Чимало народів в процесі свого етнічного становлення пройшли етап чужоземного гноблення, яке або уповільнювало етнічне самовизначення через протидію панівного етносу, або прискорювало його через пробудження національної самосвідомості в ході боротьби з чужинцями. В українській історії після Київської Русі залежно від конкретних умов обидві тенденції мали місце.

Говорячи про процес формування українського етносу, треба враховувати, що до нас дійшли джерела, які документально про нього свідчать, починаючи переважно в XIV ст., коли українська народність перебувала у сфері політико-економічного впливу Великого князівства Литовського та Речі Посполитої. Тому чимало дослідників ведуть початок аналізу етнічного самовизначення українців не від Київської Русі, коли вони мали свою державність, а від XIV ст., коли вони її втратили і стали пригнобленими. Зрозуміло, що така хронологія умовна і визначається насамперед специфікою джерел.

Однак ці джерела досить переконливо свідчать про відносну соціальну єдність українського етносу з XIV—XVI ст. Етнічне українське «ми» виявилось у цей період у формах усвідомлення відмінності власної території, мови, релігії та права. Кожна з цих форм поставала не окремо, а у переплетінні: право на традиційній території розмовляти своєю мовою, виходячи із засад своєї релігії; власна мова на традиційній території як засіб віросповідання і права; традиційне віровизначення на своїй території через свою мову, за своїм правом. Все це у комплексі на той час і було ознакою українського етносу «ми». І будь-яке зазіхання на якийсь із цих складників з боку «вони» (поляки, литовці) наражалося на опір. Це стосується і спроб насильницького окатоличення і заміни української мови латинською. При цьому захист етнічних прав провадився спільно всіма верствами українського етносу. Завдяки цьому українцям вдалося відстояти і законодавчо закріпити складові свого етнічного «ми» на той період¹⁷, значно просунутись по шляху, який вів до утворення нації.

Ситуація докорінно змінилася після того, як послаблене війнами з татарами і Московським царством Велике князівство Литовське опинилось на межі занепаду. Виходом з цієї державної кризи стала польсько-литовська Люблінська унія 1569 р., згідно з якою було утворено Річ Посполиту. І хоча Велике князівство Литовське зберігало певну автономію у складі нової держави, всі українські землі, що раніше належали литовцям, відходили до Польщі. Це означало втрату українцями тих політико-економічних привілеїв, які вони мали у Литві, втрату українськими князями та шляхтою того впливу, який вони справляли на суспільно-політичне та релігійне життя Великого князівства Литовського. Люблінська унія поставила під сумнів саме існування українського етносу як окремої спільноти, хоча з точки зору території та населення українські землі складали основну частину Речі Посполитої.

Почалась тотальна колонізація української знаті, котра, як і будь-яка середньовічна шляхта, була найосвіченішою частиною суспільства, а отже і головним носієм ідеології етнічної самосвідомості. Як зазначав видатний історик С. Соловйов, західноруська аристократія почала слабнути в своєму прагненні підтримувати руську віру та народність, оскільки осередок її діяльності був не на Русі, а в Короні Польській, при дворі, в сенаті; аристократія руська складала частину аристократії польської, інтереси руські були для неї інтересами провінційними, і тому вона скоро охолола до них як до нижчих за неї¹⁸. Внаслідок католицької експансії, провідниками якої були єзуїти, ук-

раїнська аристократія стала масово зрікатися віри батьків і приймати католицизм, а з ним польську мову і культуру. «Важко перебільшити,— вказує О. Субтельний, — ті серйозні наслідки, що їх мала для українців утрата власної еліти. В суспільствах, що поклали початок сучасної Європи, з їхньою ієрархічною будовою, народ без знаті все одно, що тіло без голови. Це означало, що українці втратили клас, котрий звичайно здійснював політичне керівництво, ставив певні політичні цілі, сприяв культурі та освіті, підтримував церкви й живив відчуття етнополітичної самобутності суспільства»¹⁹. Як наслідок, православ'я, українська мова і культура стали атрибутами нижчих верств українського етносу, що звичайно уповільнювало процес його формування.

Негативні наслідки польського гноблення все гостріше позначалися на непополонізованих верствах населення: частині шляхти, селянах, городянах. Природна реакція невдоволення колонізацією вилилась у відродження православ'я на українських землях, його активний захист. Провідну роль у цьому відіграли українські магнати, що лишилися вірними православ'ю. Першим з них був, безперечно, Костянтин Острозький. Його коштом було створено друкарню, де ще у 1581 р. видано першу повну Біблію слов'янською мовою, яка отримала назву Острозької. Значний внесок у справу відродження православ'я, піднесення самосвідомості українства зробила заснована 1580 р. Острозька академія, що наочно продемонструвала, на які здобутки думки здатні українці. Осередки опору ополяченню, так звані братства, які об'єднували українських торговців, ремісників, дрібну шляхту та духовенство, почали виникати у містах. Велику турботу виявляли братства до шкільної справи й книгодрукування, спрямовуючи їх на пробудження самосвідомості українців. Випускники братських шкіл, виховані в дусі національних традицій і водночас обізнані із західноєвропейськими науками, несли в народ не лише знання, а й почуття гідності за свій етнос, непримиренності до загарбників, боронили релігійні традиції православ'я, що відрізняли українців від поляків.

Значного імпульсу процесу становлення етнічної самосвідомості українського народу надали Брестська унія (1596 р.) і та непримиренна ідейна боротьба, що розгорнулася навколо неї. Брестська унія, як відомо, мала на меті об'єднати на Україні католицьку і православну церкву. Проте в дійсності замість створення однієї єдиної церкви фактично утворилось три: до православної та католицької додалася ще й уніатська. Унія і той напівпідпільний спосіб, яким її було укладено, викликали обурення більшості духовенства і віруючих. Опір унії був настільки сильним, що у 1632 р. польський уряд мав втрутитись у боротьбу між православними та уніатами, визнавши офіційно православну церкву, її майнові і інші права. Саме в ході цієї запеклої боротьби, значною мірою визначивши її результат, чи не вперше за всю попередню історію України з'явилася плеяда діячів, що теоретично обґрунтували український етнос, його особливості як окремої національної спільноти — нації. Це і вже згадуваний Костянтин Острозький, і Іван Вишенський, і Герасим Смотрицький, і Марціан Броневський (Христофор Філарет), і Мелетій Смотрицький та інші.

Палким захисником рідної віри і мови виступає, наприклад, Іван Вишенський (н. між 1545 — п. після 1620 р.) — видатний український письменник-полеміст, високоосвічена людина свого часу. І. Вишенський, не мирячись з режимом, що встановила Річ Посполита на українських землях, змолоду став ченцем Афонського монастиря. Особливої активності набула його літературно-публіцистична діяльність після Брестської церковної унії. У своїх посланнях з Афону, які мали поширення не лише серед духовенства, а й серед мирян, І. Вишенський викривав православних єпископів-зрадників, римсько-католицьке і уніатське духовенство, виступав проти покатоличення й опо-

лячення українського народу. Широкого суспільного резонансу набули такі його твори, як «Посланіє к утекшим от православной веры епископам», «Загадка философам латинским», «Краткословный ответ Петру Скарзіс». Чи не найголовнішим лейтмотивом полемічних послань І. Вишенського є утвердження і захист рідної мови і віри як базових підвалин етнічної спільності: «славянський язык перед Богом честнейший ест і от елінського і латинского»²⁰, «род руській в письмі і науке славянського языка благодатю Христа бога сдержал»²¹.

Однією з визначних постатей процесу становлення національної самосвідомості українського народу був митрополит Петро Могила (1596—1647 рр.). Провідний український релігійний діяч XVII ст. народився в сім'ї господаря Волощини та Молдовії Симеона Могили, який мав родинні зв'язки з найбагатшими магнатами Польщі: Вишневецькими, Потоцькими, Корецькими та ін. Здобувши ґрунтовну освіту спочатку у Львівській братській школі, а потім у ряді західноєвропейських університетів, П. Могила міг би зробити блискучу військову або цивільну кар'єру, але він змолоду присвятив себе служінню православної церкви, яка на той час не визнавалась польським урядом. У 1627 р. він обирається архімандритом Києво-Печерської лаври, і з того часу бере активну участь в церковних соборах. Він очолював делегацію, яка мала на Конвенаційному, Елекційному і Коронаційному Соймах 1632 р. вибороти легалізацію Української православної церкви. З цим складним і нелегким завданням П. Могила впорався блискуче і тоді ж його було обрано на митрополита Київського.

Скориставшись відносним спокоєм, який настав після досягнення компромісу між уніатською і православною церквами, П. Могила починає низку реформ у православній церкві, що охопили всі сторони церковного і культурного життя, мали такий суспільний і духовний резонанс, що 14 років правління нового митрополита стали називатися «Могилянською добою». Епохальним твором цієї доби, в укладанні якого брав велику участь П. Могила і який відомий під його іменем, незважаючи на те, що головним автором був ігумен Ісає Трохимович-Козловський, є катехізис «Православне Ісповідання Віри». У ньому вперше подані сповідання православної церкви, очищені від чужих впливів — насамперед католицької і протестантської церков. Цей катехізис, затверджений 1643 р. всіма православними патріархами, свідчив про піднесення православної церкви, що за умов польського гноблення мало дуже важливе значення для підтримання духу і почуття національної гідності всіх православних українців. Не менше значення у справі становлення національної самосвідомості мав виданий П. Могилою 1646 р. «Требник», в якому є чимало відмінностей українського богослужіння від московського. Цей видатний твір базувався на українських звичаях, спільних для православної і католицької церков. Згодом у Східній церкві вони забулись, а в Українській — збереглися²². Отже, захищаючи православ'я від католицизму, П. Могила не цурався запозичувати у Західної церкви те, що не суперечило духу православ'я.

Але найбільше П. Могила зосередив свою діяльність на Київській колегії. Після вступу у сан митрополита він перетворив Київську братську школу на колегію, заснував ще одну школу у Вінниці. Мета Київської колегії була переважно релігійною: треба було підготувати когорту високоосвічених духовних осіб, рівно як і світських, які могли б свідомо доводити правоту православної церкви і за рівнем своєї освіти стати врівень з тими, проти кого їм належало боронити свою віру. Але в Польщі питання віри тісно пов'язувалось з питаннями національної належності: поняття «поляк» зливалось з поняттям «католик», а поняття «православний» з поняттям «українець» або, як зазначав Костомаров, з поняттям «руський».

Ідеалом П. Могили був такий православний, який, зберігаючи свою

віру і мову водночас за рівнем освіти і цивілізованості не поступався б полякам, що були панівною нацією Речі Посполитої.

На досягнення цього ідеалу і спрямовувалась система освіти і виховання, запроваджена у Київській колегії. Колегія розподілялась на дві конгрегації: вищу і нижчу. Нижча мала шість класів: фара, або аналогія, де вчили читанню і письму на трьох мовах: слов'янській, латинській та грецькій; інфіна — клас первісних знань та відомостей; клас граматики та клас синтаксису: в обох цих класах навчали граматиці трьох зазначених вище мов, пояснювались та перекладались різні твори, здійснювались практичні вправи у мовах, викладались катехізис, арифметика, музика, нотний спів; клас поезії, де викладалась лірика на слов'янській та латинській мовах; клас риторики, де вчили складанню промов. Вища конгрегація мала два класи. Перший — філософії, де викладалась за Арістотелем у трьох підрозділах: логіка, фізика та метафізика; у цьому ж класі викладалась геометрія та астрономія. Другий, найвищий, — богослов'я, яке викладалось головним чином за системою Фоми Аквіната; тут також викладалась гомілетика, і учні вчилися складати проповіді.

Викладання всіх наук, за винятком слов'янської граматики і православного катехізису, проводилося латинською мовою. Учнів примушували не лише писати, а й постійно говорити цією мовою на вулиці і вдома. На порушників чекали суворі покарання. Такий порядок навіть викликав обурення простих віруючих і підозру, що колегія не є православною. Адже у масовій свідомості православ'я асоціювалось з рідною мовою, а католицтво — з латинською. Але насправді то було не так. І перевага, яку віддавали в колегії латинській мові, у дійсності, виходячи з конкретних обставин часу і соціуму, була спрямована не на приниження рідної мови і віри, а на їх піднесення. Адже українці, що навчались в колегії, жили під польським правлінням і готувалися до життя у суспільстві, де панувала думка, що латинська мова є чи не найголовнішою ознакою освіти і цивілізованості. Під впливом єзуїтів українці вже за свою національність підлягали презирству з боку поляків, що сприяло переходу місцевої шляхти у католицтво і відмові від своєї етнічної належності. Саме щоб протидіяти цій тенденції, необхідно було українцям, що зберегли свою віру і народність, засвоїти ті ознаки і властивості, які за тогочасними поняттями надавали право на повагу, гідну освіченої людини. Інакше захистити на вищому рівні рідну мову і віру у тогочасному польському суспільстві було просто неможливо²³. Таким чином, враховуючи об'єктивні реалії, виявляючи водночас і твердість у досягненні своїх цілей, П. Могила виховував покоління інтелектуальних захисників рідної віри і мови у польському суспільстві.

Але, як влучно відзначив М. Костомаров, всі плани П. Могили рано чи пізно були б порушені, якби слідом не піднявся південноруський народ проти Польщі під стягами Б. Хмельницького²⁴. Для того ж, щоб він піднявся, однієї колегіально-культурницької роботи, хоча вона й була важливим компонентом формування і вияву національної свідомості, було недостатньо. Потрібна була соціальна рушійна сила, яка б, сприймаючи першою національні ідеї, піднялась на боротьбу з іноземним гнобленням і повела за собою весь народ. І така сила у XVІ ст. з'явилась. Це було козацтво.

Поява козаків припадає на кінець XV ст., а їх перетворення на більш-менш масове явище на середину XVІ ст., коли їхня чисельність значно зростала у зв'язку з поширенням закріпачення селян. Первісно козацтво складалось переважно з селян-втікачів, а також міщан, збіднілих шляхтичів та представників інших верств населення. За національним складом Придніпровське козацтво було здебільшого українським. Тоді ж починається і організаційне оформлення козацтва у процесі спільної господарської і військової діяльності. Першими ва-

тажками козаків були українські магнати, що зберегли вірність православ'ю і своєму народові. До найвизначніших з них належав канівський староста Дмитро («Байда») Вишневецький, життя і діяльність якого оповиті народними легендами. Саме він у середині XVI ст. заснував Запорізьку Січ — Мекку козацтва і українства взагалі. Відтоді можна говорити про появу у тодішній Речі Посполитій нової соціальної спільноти — козацтва, яку об'єднували не тільки спільні інтереси, а й етнічні ознаки, які спочатку ще чітко козацтвом не усвідомлювались. Тому перші козацькі повстання мали перш за все становий характер і спрямовані були на захист групових прав цього нового шляхетно-буржуазного за своїм змістом прошарку суспільства. Таким було повстання 1591 р. під проводом Криштофа Косинського, який отримав від короля за свою службу землі, що їх відразу ж привласнив магнат Януш Острозький. К. Косинський напав із своїми козаками на маєтки Острозького. З цієї майже приватної сутички вибухнуло повстання, що охопило Волинь, Брацлавщину, Київщину. Але вже наступне велике повстання, що спалахнуло через кілька років (1595—1596) під проводом Северина Наливайка та Георгія Лободи, мало вже не лише соціальне, а й етнічне забарвлення і проходило під гаслами, спрямованими проти католицизму і уніатства, на підтримку рідної православної віри. Всі наступні виступи козацтва відбувалися майже за одним і тим же сценарієм: утиск прав і вольностей козацьких, виступ козаків, їх підтримка з боку селян і міщан і боротьба за батьківську віру і вольності; після перших успіхів з'являється коронне військо, завдає повстанцям поразки і починається з'ясування відносин з владою, в результаті якого дещо отримують козаки і міщани, а селяни лишаються при своїх вимогах і прагненнях, тобто не виборюють нічого. Але у цьому сценарії вже прозирає структура соціального альянсу козаків, селян і міщан, у якому православне духовенство виступає за ідеолога, спираючись на військову та економічну силу козаків та міщан. Тобто, можна говорити про те, що з появою на соціальній арені козацтва ідейно-теоретичне протистояння між поляками і українцями, яке точилось у побутовій та релігійній сферах, вилилось у збройне протистояння за загальнонаціональні інтереси, тобто піднялось на вищий щабель свого розвитку²⁵.

Визначний внесок у розвиток цієї прогресивної для формування українського етносу тенденції зробив гетьман Петро Сагайдачний (р. н. невідомий — 20.IV.1622). Саме він, розглядаючи козацтво як рушійну силу українського суспільства в цілому, зробив важливий крок щодо об'єднання військової та економічної сили козацтва з політично слабкою церковною верхівкою України. У 1620 р. за ініціативою П. Сагайдачного все Військо Запорізьке вступило до Київського братства, щоб продемонструвати свою підтримку ідеології православ'я і українства.

Враховуючи, що козацтво являло собою реально досить міцний в економічному і соціальному відношенні прошарок середньої та дрібної української шляхти, яка виникла на національному ґрунті внаслідок колонізації вільних земель і була якнайтісніше пов'язана із соціальними верствами населення, що зберегли стійкі ознаки українського етносу, легко зрозуміти, яке непересічне значення для формування українського етносу мала підтримка козацтвом процесів ідеологічного становлення української нації. Козаки, незважаючи на всі наявні ознаки, були достатньо відкритою соціальною групою, особливо для міщанства і селян, з кола яких вони черпали підмогу у разі воєнних дій. Економічні зв'язки козацтва з цими верствами населення також були вельми щільними і конструктивними. Все це створювало козацтву імідж соціальної сили, яка здатна відстоювати загальнонаціональні інтереси України і українців. А це, в свою чергу, спричинило до дальшої соціальної консолідації етносу славного козацтва і ідей

православ'я, захисником яких воно виступало. Характерно, що за часів польського поневолення, а тим більше козаччини, дедалі поширилось застосування назви «українці» щодо наших прабатьків. І набувало воно не лише територіально-етнічного, а й досить виразного політично-державного змісту. «За польських часів,— зазначав М. Грушевський,— Україною прозивалося ціле наше українське Подніпров'я, тому, що се були крайні землі, за котрими починалися степи, де ходили татари. Але на сій Україні тоді стало гуртуватися все, що було живішого і сміливішого між нашим народом. Запанувало тут козацтво і до нього пішло все, що горнулося до волі, до рівності і хотіло кращої долі своєму народові. Коли ся Україна звела свої війни з польським панством і виграла свою боротьбу за Богдана Хмельницького, стала вона головою, центром, представницею цілої Української землі від Карпат і до Дону, і під Україною стали розуміти не тільки козацькі сторони, а весь український народ»²⁶.

Отже, на середину XVII ст. великий, драматичний і довготривалий процес формування українського етносу на споконвічних землях України підійшов до нового етапу, підготовленого ідеологічно та економічно — етапу безпосередньої загальнонаціональної боротьби за державне самовизначення етносу на автохтонній для нього території, боротьби, яка проходила у різних формах і розтягнеться ще на три з половиною століття. Ця боротьба народить нових героїв, які, творчо використовуючи спадок своїх попередників, стануть ідеологами і рушіями тих історичних процесів, котрі у підсумку привели нас сьогодні до державно незалежної України, відродження якої відбудеться на наших очах і з нашою участю. І звертаючись знову і знову до витоків української національної ідеї, давайте замислимось над тим, що треба зробити, щоб ідея ця не згасла, а стала справжнім рушієм всіх народів, що мешкають в Україні.

¹ Грушевський М. С. Очерк истории украинского народа.— К., 1991; Полонська-Василенко Н. История Украины. Т. 1—11.— К., 1992; Аркас М. История Украины-Руси.— К., 1990; Ефименко А. Я. История украинского народа.— К., 1990; Субтельний О. Україна: історія.— К., 1992; Історія Української РСР. Т. 1—8.— К., 1977 та ін.

^{1а} Див.: Матеріали міжнародної наукової конференції «Російська державність: духовно-ідеологічні основи» // Вестник Московского университета.— М., 1993.— № 5.— Серия 12. Социально-политические исследования; Куди йдемо? Матеріали науково-практичної конференції «Ідеологія та ідейно-політичні засади державного будівництва в Україні (Київ, 24—25 грудня 1992 р.)».— К., 1993; Забужко О. Філософія української ідеї.— К., 1993.

² Шовкопляс І. Г. Стародавній кам'яний вік на Україні.— К., 1955; Його ж. Стародавній кам'яний вік. Нариси історії Української РСР.— К., 1957; Монтгайт А. Л. Археологія в СССР.— М., 1955; Ефименко Н. П. Первобытное общество.— К., 1953; Хвойка В. Древнейшие обитатели Среднего Поднепровья.— К., 1913; Трипільська культура.— К., 1940; Трипільська культура на Україні. Т. 1.— К., 1926 та ін.

³ Штерн Р. Доисторическая культура на юге России. Труды XIII Археолог. съезда.— М., 1907, т. 1.— С. 163.

⁴ Міллер М. О. Студії з ранньої історії Приазов'я.— Женева, 1946.— С. 15.

⁵ Попова Т. Б. Племена катакомбної культури. Северное Причерноморье во втором тысячелетии до нашей эры.— М., 1955.— 180 с.

⁶ Тереножкин А. И. Киммерийцы.— К., 1976.

⁷ Граков Б. Н. Скифы.— М., 1971; Ильинена В. А. Скифы Днепровского лесостепного Левобережья.— К., 1968.

⁸ Смирнов Е. Ф. Савроматы.— М., 1964; Казанов А. М. Очерки военного дела сарматов.— М. 1971.

⁹ Цит. за: Полонська-Василенко. История Украины, т. 1.— С. 41.

¹⁰ Греков Б. Д. Киевская Русь.— М., 1953; Картер М. К. Древний Киев, т. 1—2.— М.—Л., 1958—1961; Толочко П. П. Древний Киев.— К., 1976, Древнерусское государство и его международное значение.— М., 1965 та ін.

¹¹ Грушевський М. Звичайна схема «руської» історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства // Статті по славяноведенню.— Спб., 1904.— С. 299—304.

¹² Його ж. Очерки истории украинского народа.— К., 1991.— С. 77.

- ¹³ Там же.— С. 64—65.
¹⁴ Субтельний О. Україна: історія.— С. 60.
¹⁵ Полонська-Василенко Н. Історія України.— С. 70.
¹⁶ Грушевський М. На порозі нової України.— К., 1918.— С. 13.
¹⁷ Жмир В. Ф. На шляху до себе // Філософська і соціологічна думка.— 1991.— № 1.— С. 150.
¹⁸ Соловьев С. М. История России с древнейших времен. Кн. 4.— Т. IX—X.— М., 1961.— С. 378.
¹⁹ Субтельний О. Україна: історія.— С. 91.
²⁰ Вишенський Ів. Твори.— К., 1959.— С. 57.
²¹ Там же.— С. 219.
²² Полонська-Василенко Н. Історія України.— С. 49.
²³ Костомаров Н. И. Киевский митрополит Петр Могила. Его ж. Исторические произведения.— К., 1989.— С. 305—309.
²⁴ Там же.— С. 310.
²⁵ Жмир В. Ф. На шляху до себе.— С. 160—161.
²⁶ Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть // Великі українські матеріали з життя та діяльності М. С. Грушевського.— К., 1992.— С. 64.

* * *

В. М. Литвин (Київ), А. Г. Слюсаренко (Київ)

На політичній арені України (90-ті рр.). Роздуми істориків [Закінчення] *

З осені 1990 р. дискусії точилися переважно довкола концепції українського суверенітету. Спираючись на неї, демократи дедалі більше перехоплювали ініціативу і відвойовували позиції у компартії, яка виступала за суверенітет України в складі СРСР. «...Жити сьогодні поза Радянським Союзом,— стверджував Л. Кравчук на своїй першій прес-конференції в якості Голови Верховної Ради, — означає втратити для себе і для своїх перспектив дуже багато, якщо не сказати більше — усе»¹.

Після проголошення Декларації про державний суверенітет та прийняття 3 липня 1990 р. Закону «Про економічну самостійність Української РСР» життя владно висунуло на чергу дня питання про майбутнє Союзу РСР: бути йому чи ні. Руйнування зв'язків між республіками, між центром і республіками, неузгоджені дії РРФСР, яка, наприклад, восени 1990 р. різко підвищила закупівельні ціни на м'ясо, тоді як на Україні вони залишилися старими, тобто набагато нижчими, дестабілізували ситуацію, посилили тривогу серед населення. З іншого боку, «прикидки», чи змогла б Україна «десь сама по собі прожити у затишку», стверджував Л. Кравчук, показали, що не змогла б. «І це пора зрозуміти тим, — наголошував він, — хто все ще бавиться найвнішими мріями про те, що ми могли б жити, ніби на окремому острові»². З нинішніх позицій це, очевидно, слід розглядати лише як тактику. Справжні ж цілі були іншими. Однак публічно, на різних форумах, у засобах масової інформації, в інших його виступах декларувалася прихильність до Союзу.

Е. Шеварднадзе в інтерв'ю газеті «Голос України» під час перебування в Києві (квітень 1993 р.), наприклад, повідомив: «Я спілкувався з Леонідом Макаровичем в основному в останній період моєї роботи в Міністерстві закордонних справ, коли доводилося брати участь у різноманітних засіданнях вищого політичного ешелону. Мені запам'ятались виступи Леоніда Макаровича, його висловлювання — вони відзначались принциповістю позицій. Уже тоді я зробив висновок: